

Els caçadors d'orquídies de l'Institut de Girona

Des de principis del segle XVI, els usos i les formes exuberants de les orquídies tropicals han captivat els humans. Tanmateix, a la rodalia de Girona, també n'hi ha una bona colla de delicada bellesa que han atret diversos erudits locals. Avui coneixerem aquests autèntics caçadors d'orquídies silvestres, bona part d'ells vinculats estretament amb l'Institut de Girona (el Vicens Vives), el referent cultural i científic més important de la ciutat de l'Onyar des de la seva creació fins a l'establiment dels col·legis universitaris.

Text > **GABRIEL MERCADAL I COROMINAS**, doctor en Botànica, col·laborador de l'Herbari de la Universitat de Girona i professor de biologia de l'Institut Jaume Vicens Vives

La família de les orquídies és un dels grups de plantes que més han captivat els humans des de principis del segle XVI. Ningú queda indiferent als seus colors exuberants, a les seves formes exòtiques, a les seves aromes delicades, als seus usos variats o a la seva capacitat per hibridar-se i crear noves estructures extraordinàries. Així doncs, qui més qui menys ha vist una orquídia, sobretot les orquidàcies espectaculars d'origen tropical que trobem a les floristeries i a bona part de les nostres cases. Però, com també sap cada cop més gent, a les nostres contrades també hi ha moltes orquídies silvestres de gran bellesa, algunes de les quals ben comunes i molt properes als nostres habitatges.

La família de les orquídies és la més diversa dins de les plantes superiors, amb aproximadament trenta mil espècies a tot el món, de les quals al voltant de sis-centes es fan a Europa. A la Catalunya petita, la governada per la Generalitat, només hi podem trobar unes noranta orquídies diferents, sense tenir en compte els nombrosos híbrids. La rodalia de Girona, on inclouem els termes municipals de Giro-

>> *Plec de caputxina tacada* (*Neotinea maculata*) recol·lectat per Josep Cuffi vers l'any 1870 a la vall de Sant Daniel (BC 983935), un dels primers testimonis d'herbari d'orquídies col·lectats a Girona. (Foto: INSTITUT BOTÀNIC DE BARCELONA)

>> El doctor Estalella de jove, quan exercia de professor a Girona. (Foto: CARDÚS, JOSEP ESTALELLA I L'INSTITUT ESCOLA, 1980)

na, Salt i Sarrià de Ter, així com la Creueta (Quart) i el sector occidental de Celrà, és un bon lloc per observar-ne. Nosaltres hi hem localitzat vint-i-nou espècies diferents, sigui fent treball de camp o bé mitjançant plecs d'herbari; és a dir, el 32 % de les espècies presents a Catalunya.

L'abundància d'orquídies a Girona va propiciar des de principis del segle passat que diversos erudits locals vinculats a l'Institut de Girona, anomenat *Jaume Vicens Vives* des de 1970, es convertissin en veritables caçadors d'orquídies sense la necessitat de ser botànics experts. Des de la creació de l'institut, l'any 1841, el centre acadèmic per excel·lència de Girona fins a la proliferació dels col·legis universitaris (1969-1971), la ciutat es va anar enriquant culturalment amb l'arribada de diversos professors de ciències apassionats per la natura. La seva visió pedagògica i el seu mestratge van influir en moltes generacions de gironins, els quals, amb el pas del temps, els van prendre el relleu en diversos àmbits del coneixement, com ara en l'estudi de les orquídies gironines.

La revisió de les seves col·leccions i dels seus treballs ens ha permès acabar d'elaborar el catàleg orquídic de Girona i conèixer l'evolució de les seves poblacions els darrers cent cinquanta anys.

Els primers recol·lectors

Les primeres referències de què disposem de les orquídies de Girona no sembla que estiguin vinculades a la comunitat educativa de l'Institut de Girona. Un dels primers plecs d'orquídies que es conserva provinent de Girona es deu a Josep Cuffí (Tortellà, nat vers el 1843), «un propietario ilustrado de Tortellà y explorador de la flora de su país», segons l'eminent botànic Antoni Cebrià Costa. Vers la dècada de 1870, el botànic de Tortellà va recol·lectar la caputxina tacada (*Neotinea maculata*) a la vall de Sant Daniel. A partir de llavors, altres botànics també hi van començar a col·lectar orquídies, com ara Estanislau Vayreda (Olot, 1848-1901), amb qui Cuffí col·laborava sovint, el qual també va recollir la *Neotinea maculata* vora l'ermita dels Àngels. Cal tenir present que aleshores la caputxina tacada es coneixia molt poc a Catalunya, i la seva troballa enriqueix sensiblement el coneixement florístic del país.

Josep Estalella, el gran caçador

El Dr. Josep Estalella i Graells (Vilafranca del Penedès, 1879 - Barcelona, 1938) va ser un científic (físic, químic i naturalista) i pedagog català que va revolucionar l'educació secundària del segle xx, amb la creació i la direcció de l'Institut Escola de la Generalitat (1932-1939). Llicenciat en Ciències Físicoquímiques el 1898 i doctorat en Física el 1902, l'any 1905 va obtenir la càtedra de física i química a l'Institut de Girona, l'únic institut que hi havia aleshores a la ciutat i l'únic centre cultural rellevant, llevat del seminari. A Girona va modernitzar l'ensenyament, va participar en obres d'infraestructures cèlebres, com ara la Central Hidroelèctrica del Pasteral, i va analitzar les aigües i les fonts de la rodalia gironina, com ara la font de Can Miralles o la font del Ferro, ambdues de Sant Daniel. A l'institut, l'any 1911, va refer l'Observatori Meteorològic de Girona, situat a la torre del mateix centre educatiu, el qual va proporcionar dades sistemàtiques ininterrompudament fins al 1978.

El Dr. Estalella va exercir la docència durant catorze anys a Girona, en els quals va millorar molt sensiblement l'educació gràcies a la claredat de les seves explicacions, la realització de pràctiques i excursions i, sobretot, el contacte afectiu amb els estudiants.

Sempre que podia sortia al camp amb els seus alumnes; així, mentre passejaven i aprenien els diversos conceptes de la natura, collien plantes per formar herbaris i conèixer la flora local. Estalella es va aficionar especialment a les orquídies i, juntament amb la seva dona, van formar un herbari amb les plantes col·lectades a la rodalia de Girona, com ara Sarrià de Dalt, el Polvorí, la Devesa, les Pedreres, la font del Ferro i altres indrets de la vall de Sant Daniel. D'aquesta manera, el 1929, Rahola, en la seva obra *Ciutat de Girona*, podia comentar entusiasmat que «Girona podria ésser anomenada *el paradís de les orquídies*», ja que el doctor Josep Estadella en tenia una col·lecció esplèndida: «N'hi ha de vint-i-cinc a trenta espècies, i és nombrosa l'*Orchis bifolia*, d'intens perfum. Hom coneix també dues espècies serapis, orquídies tardorals (*Spirantes autumnalis*), etc.». Tanmateix, segons Joan Miró, el seu herbari només contenia dinou espècies diferents.

>> El doctor Estalella donant classes de ciències naturals a l'aire lliure, durant unes colònies a Can Surell, al massís del Montseny. (Foto: ESTALELLA, L'OBRA DISPERSA, 1979)

Segons Maria dels Àngels Ferrer, Estalella sovint redactava notes científiques sobre orquídi- es, que desgraciadament han quedat inèdites. L'herbari (notes incloses) se'l va endur el 1919 un cop va deixar l'Institut de Girona i el va conservar fins a la seva mort, el 1938. Més tard, segons la seva biògrafa Maria Cardús, l'herbari va ser custodiat pel seu fill i, posteriorment, dipositat al Museu de Vilafranca del Penedès. Malauradament, no l'hem pogut localitzar, ja que al museu VINSEUM de Vilafranca no en tenen cap constància. Els descendents que hem pogut consultar fins ara tampoc en saben res. Ara cal comprovar si cap altra persona en sap la ubicació.

A partir de les plantes citades per Rahola, coneixem algunes orquídi- es

col·lectades per Estalella a Girona: la platantera bifolia (*Platanthera bifolia*), l'espírant de tardor (*Spiranthes spiralis*) i dues espècies del gènere *Serapias*, una de les quals devia ser el gall llengut (*S. lingua*), ben comú, però l'altra no la tenim clara. Nosaltres hem trobat el gall longipètal (*S. vomeracea*) al pla de Salt i al de Vilablareix, però creiem que ha aparegut recentment. Segons les nostres dades, aleshores, no creixia pas a la rodalia de Girona; tanmateix, no ho podem pas assegurar.

La seva fama com a caçador d'orquídi- es va permetre que el Dr. Pius Font i Quer, el botànic català més important de mitjan segle xx, comentés l'any 1932 que el Dr. Estalella «es dedica a Botànica, principalment [a les] Orquídi- es» en la presentació d'aquest com a nou soci de la Institució Catalana d'Història Natural (ICHN). El 1938, Maria dels Àngels Ferrer i Sensat, en la nota necrològica del Dr. Estalella publicada en el butlletí de la ICHN, el definia com un especialista en sistemàtica d'orquídi- cies. No obstant això, sense haver pogut llegir les notes del Dr. Estalella ni haver pogut estudiar el seu herbari, considerem, *a priori*, que aquest darrer comentari era una mica exagerat. Tanmateix, aquesta apreciació deixa clar l'interès que va mostrar el físic de Vilafranca per aquesta família de plantes.

La tasca com orquidòleg a Girona no es va limitar a les seves recol·leccions. El Dr. Estalella va ajudar a inculcar l'amor per la botànica i les orquídi- es a un altre eminent erudit català, el Dr. Lluís Pericot. Aquest eminent prehistoriador gironí va ser un dels seus alumnes destacats a l'Institut de Girona, i li va prendre el relleu com a caçador d'orquídi- es.

Els Pericot, botànics encoberts

El Dr. Lluís Pericot i Garcia (Girona, 1899 - Barcelona, 1978) va ser un arqueòleg i prehistoriador català, vicepresident del CSIC, acadèmic de la Reial Acadèmia de la Història i, en definitiva, historiador amb una gran projecció internacional.

En Lluís era fill de Joan Pericot i Prats (Torroella del Montgrí, 1870 - Barcelona, 1944), llicenciat en Ciències Físicoquímiques, en Farmàcia i, molt probablement, també en Ciències Naturals. L'any 1898, després de la guerra de Cuba, Joan Pericot va ser

destinat a l'Hospital Militar de Girona com a capità de farmàcia.

En Lluís va estudiar el batxillerat a l'Institut de Girona entre 1909 i 1914, període en el qual va ser alumne del Dr. Estalella. El petit Pericot es va aficionar a la botànica, fet que li devia provenir de diverses vies: el pare, reconegut a la nostra ciutat com a botànic i professor auxiliar de ciències, entre 1903 i 1915, de l'Institut de Girona; el professor Estalella, caçador d'orquídi- es, i, més tard, el Dr. Pius Font i Quer, el qual va ser company seu a la Universitat de Barcelona.

En Lluís Pericot va ampliar l'herbari familiar (possiblement començat pel seu avi vers el 1869 i seguit pel seu pare) fins a confeccionar-ne un amb 2.171 plecs, bona part dels quals recol·lectats per ell mateix entre 1913 i 1946. D'aquests, un 52 % (1.122) provenen del Baix Empordà, la terra de la seva família paterna, i un 9 % (194) del terme de Girona, la seva ciutat. Pel que fa a les orquídi- es, entre 1914 i 1943, els Pericot en van col·lectar quaranta plecs procedents de diverses localitats de la península Ibèrica. Sis d'aquestes orquídi- es corresponen a plantes de la rodalia de Girona, totes recollides el 1914, durant el darrer any de batxillerat d'en Lluís a Girona i quan encara el seu pare era professor de l'Institut de la mateixa ciutat. Avui dia, aquests testimonis d'herbari, mancats tots del nom del recol·lector, estan custodiats a l'Herbari de la Universitat de Girona (HGI). Pel que fa als plecs de les orquídi- es gironines, l'escriptura de les etiquetes sembla que correspon a la de Lluís Pericot; tanmateix, molt probablement, el seu pare el devia acompanyar durant les caceres botàniques.

El jove Lluís inicialment volia dedicar-se a l'estudi de les ciències naturals, la gran passió del seu pare, però el seu veí i professor d'història de l'Institut de Girona, el senyor Rafael Ballester, el va influir de tal manera que finalment es va decantar per la història.

El 1918, en Lluís Pericot es va llicenciar en Història, i el 1923 es va doctorar amb la tesi *La civilización megalítica i la cultura pirenaica*. Però, com hem dit, la seva tasca botànica va continuar més enllà, fins com a mínim l'any 1946. A partir del 1925, un cop va assolir el grau de professor universitari, els seus alumnes d'història ja sabien que

El Dr. Estalella va ajudar a inculcar l'amor per la botànica i les orquídi- es a un altre eminent erudit català, el Dr. Lluís Pericot

>> El doctor Lluís Pericot al final de la dècada de 1910. (Foto: GRACIA, LLUÍS PERICOT GARCIA, UN PREHISTORIADOR ENTRE DOS ÉPOCAS, 2017)

quan visitaven jaciments arqueològics sovint havien de dedicar una estona a conèixer la flora local d'aquell indret. Les plantes que no podia identificar tot sol sovint eren enviades al millor referent botànic català d'aleshores, el seu amic, el Dr. Pius Font i Quer.

El caçador de Sant Daniel

El professor Manuel Ibarz Roqueta (Girona, 1915-1989) es va llicenciar en Ciències Naturals, va ser director del Taller Escola Sant Narcís (1956-1974) i professor de l'Institut de Girona (Jaume Vicens Vives), del Centre d'Estudis Mercantils i del Col·legi Universitari. A l'Institut de Girona hi va entrar l'any 1955 com a professor adjunt de matemàtiques, i cinc anys més tard va guanyar les oposicions d'aquesta especialitat. La seva tasca docent a l'institut es va mantenir fins a l'any de la seva jubilació, el 1985, compaginant, com hem vist, altres activitats dins l'àmbit educatiu. Al Vicens Vives va exercir de cap de departament de matemàtiques i de secretari de l'institut.

A Girona era molt conegut per la seva vinculació amb diversos centres d'ensenyament, així com per la seva acadèmia particular. Un exalumne seu, el periodista Narcís-Jordi Aragó, en destacava el rigor científic, els dots pedagògics, la bonhomia personal, el sentit de l'humor i la transparència humana.

Malgrat ser professor de matemàtiques, mai va abandonar la seva formació universitària en ciències naturals. Durant bona part de la seva vida (1942-1986) va anar recol·lectant plantes, sobretot del Gironès, la Selva i la Garrotxa, per formar un herbari de 822 plecs que avui dia es troba integrat a l'herbari general de la Universitat de Girona.

També va donar a conèixer l'herbari històric de l'Institut de Girona, confeccionat, principalment, per l'eminent botànic català Joan Isern (Setcases, 1821 - Madrid, 1866). Malauradament, la mort li va impedir fer un estudi detallat sobre aquest herbari. L'herbari Isern del Vicens Vives, constituït per més de set-cents quaranta exemplars de plantes, va ser cedit finalment per a la seva determinació, conservació i millora a l'Herbari de la Universitat de Girona. Avui dia, els plecs amb etiqueta estan digitalitzats, i la resta s'estan revisant.

>> El professor Manuel Ibarz observant l'herbari històric de Josep Isern a l'Institut Jaume Vicens Vives. (Foto: ARAGÓ, «L'ARTICLE INACABAT DE MANUEL IBARZ», REVISTA DE GIRONA, 136, 1989)

Pel que fa al vessant botànic i a la temàtica d'aquesta nota, l'any 1955 Manuel Ibarz va escriure un article en el primer número de la nova *Revista de Gerona*, titulat «Orquídeas del Valle de San Daniel». En aquest estudi comentava els principals llocs per veure orquídiades vora Girona, com ara vora la font Picant de Campdorà, la font d'en Miralles i el Calvari. En l'estudi va indicar deu orquídiades de la rodalia gironina: l'orquídiada de prat (*Anacamptis laxiflora*), el currià blanc (*Cephalanthera longifolia*), les mosques grosses (*Himantoglossum robertianum*), el clavell violaci (*Limodorum abortivum*), l'abellera vera (*Ophrys apifera*), l'abellera groga (*Ophrys lutea*), la flor de l'home penjat (*Orchis anthropophora*), el gall llengut (*Serapias lingua*) i l'espírant de tardor (*Spiranthes spiralis*). Finalment, també va citar l'orquídis verd (*Coeloglossum viride*) de la font d'en Boix, a tocar de Can Dineret, al massís de les Gavarres. Però, en aquest cas, es tracta d'un error de determinació o d'una confusió a l'hora d'escriure el nom de la planta. Per altra banda, a partir del seu herbari personal, on hi ha quaranta orquídiades recol·lectades a Catalunya, vuit de les quals recol·lectades entre 1942 i 1984 a la rodalia de Girona, hi podem afegir una altra orquídiada, la pentecosta (*Anacamptis morio*).

El catàleg d'orquídiades de Girona

L'Institut Jaume Vicens Vives i l'Herbari de la Universitat de Girona sempre han tingut una forta vinculació científica. Per una banda, l'HGI custodia l'herbari Isern de l'institut i l'herbari particular de l'antic professor del Vicens Vives Manuel Ibarz. Per l'altra, alguns professors de biologia del Vicens Vives som membres de l'HGI, com ara l'autor d'aquest article.

La creació de l'Herbari de la Universitat de Girona l'any 1976 ha fet possible un estudi sistemàtic de la flora de Girona i del conjunt del nord-est de Catalunya. Els treballs del Dr. Girbal (1984), amb *Flora i vegetació del Gironès*, i del Dr. Vilar *et al.* (2001), amb l'article «Plantes vasculares del quadrat de Girona», van aportar noves dades florístiques rellevants i van permetre arribar fins a les vint-i-tres espècies d'orquídiades en la quadrícula UTM de deu quilòmetres de costat 31TDG84, la qual inclou bona part de la nostra àrea d'estudi.

Els darrers estudis realitzats per l'autor de l'article, i que pròximament volem publicar com un treball a part, ens permeten augmentar el nombre d'orquídiades de Girona fins a vint-i-nou plantes diferents. Tanmateix, encara n'hi poden haver algunes més.

>> El professor Joan Pericot i Prats vestit amb l'uniforme de militar farmacèutic. (Foto: FONT I QUER, «JOAN PERICOT I PRATS (1870-1944)», BUTLLETÍ DE LA INSTITUCIÓ CATALANA D'HISTÒRIA NATURAL, 1949)